

**QARAQALPAQ XALÍQ ERTEKLERI TILINDE FRAZEOLOGIZMLERDİN
JUMSALÍWÍ**

*Yakupbayeva Shirin – QMU, folklortanıw hám dialektologiya qánigeligi
1-kurs magistrantı*

Qaraqalpaq xalıq ertekleri – usı xalıqtın erte dáwirden baslapqı tariyxın, kún kórisin, ómirin hár tárepleme súwretleytuǵın eski waqıtlardan jámlenip kiyatırǵan sóz ǵáziynesi. Ertekler tili júdá ápiwayı, ertekler arqalı xalıq óziniń árman tileklerin kórkem bayanlap, qaharmanların kóklerge kóterip maqtanış etedi, olarǵa arqa súyeydi, maqtanış tutadı, turmıs qıyınshılıǵına, jawǵa, dushpanǵa, jamanlıqlarǵa qarsı qalqan etip tutadı.

Ertekler tili – xalıq tiliniń eń bay, kórkem úlgileriniń biri bolıp, ol ózinde túrli tillik birliklerdi birlestiredi. Olardıń biri frazeologizmler bolıp, ertekler tilinde kórkem-suwretlewshilik xızmet atqaradı. Folklorlıq frazeologizmler tili ózine tán ózgeshelikler menen ajıralıp turadı. Qaraqalpaq xalıq ertekleri tilindegi frazeologizmlerdiń de ulıwmalıq belgileri jáne ózine tán ózgeshelikleri bar.

Frazeologizmler tek ǵana kórkem shıǵarmalarda ǵana emes, sonıń menen birge xalıq awzeki dóretpelerinde jiyi qollanıladı. Bul haqqında E.Berdimuratov tómendegi pikirdi aytadı: “Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń belgili túrлерinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar, sonday-aq onıń basqa túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayımızda pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mine usı kózqarastan tildiń qayamaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtın ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń sóz dóretywshiliginiń ájayıp úlgileri jatır” [1:127].

Frazeologiya – qaraqalpaq til biliminde oǵada az izertlengen tarawlardıń biri. Basqa túrkiy tillerde, atap aytqanda, qazaq til biliminde G.Smaǵulova [2], ózbek til biliminde B.Yóldashev [3], A. G‘ulomov [4] tárepinen bul tarawda islengen jumıslarǵa sholıw berilgennen keyingi dáwirde de frazeologizmlerdi hár tárepleme – salıstırmalı, etimologiyalıq, lingvokulturologiyalıq hám t.b. baǵdarlarda úyreniw boyınsha islengen jumıslar oǵada kóp.

Qaraqalpaq til biliminde B.Yusupova [5], G.Aynazarova [6] frazeologizmler obrazlılıqtı kúsheytedi, qaharmanlardıń xarakterin ashadı. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq erteklerindegi frazeologizmlerdi úyreniw olardıń kórkemlik tábiyatın ańlawǵa, xalıqtın tildegi milliy ruwxın ele de tereńirek kóriwge járdem beredi. Ertekler tilinde

frazeologizmler ápiwayı miynetkesh xalıq wákilleriniń turmısın, kún kórisin kórkem sıpatlaw ushın xızmet etedi.

Sóytip, sol toǵaydı bir qansha jıl mákan etip, jigit ań awlap, hayalı jabayı aǵashlardıń miywesin terip awqat etip **kún kóredi**. («Sharqıpálekli bala» ertegi) [7:39]; Bul jigittiń ákesi jaslayında ólip qalıp, sheshesi hám bir qarındası menen **turmıs keshiredi eken**. («Qulamet tóre» ertegi) [7:90]; Bala kempir menen sóylesip tanısqannan keyin, kempirdiń jalǵız ózi bir úyde sharıq iyirip **kún keshirip** otırǵanın biledi. («Sharqıpálekli bala» ertegi) [7:39].

Joqarıdaǵı berilgen mısallardaǵı kún kóriw, turmıs keshiriw, kún keshiriw frazeologizmleri jasaw, tirishilik etiw mánilerindegi feyil frazeologizmler bolıp esaplanadı. Neshshe kúnler jol júrip, ash-áptada bolıp, qarıw-jaraǵın arqalap, óldim-taldım degende bir qalalıqqa ushıraydı. («Abat batır» ertegi) [7:18]; **Neshshe kúnler jol júrip**, Abat batırdıń sháhárine kelip urıs ashtı. («Abat batır» ertegi) [7:1]; Kempir qızdıń **oń jaǵına shıǵıp**, tap apasınday bolıp, **bawırına kirip** qızdı eritti. («Abat batır» ertegi) [7:16].

Joqarıdaǵı mısallardan kórip turǵanıńızday frazeologizmler qaharmannıń kórgen qıyınshılıqların, ómir táshwishlerin súwretlep kórsetiwde biri birine mánilik jaqtan baylanısqan, óz-ara bir-birin tolıqtırıp keledi. Joqarıdaǵı berilgen mısalda, oń jaǵına shıǵıw ózine qaratıw, unaw, isenimine kiriw mánilerin ańlatsa, bawırına kiriw de ishi bawırına kiriw frazeologizminiń variantı bolıp, usı mánini jáne de tereńlestirip beredi, aylandırıw, ózine qaratıw, aytqanına júrgiziw mánilerin bildiredi. Bosatıp jiberiwden ol **kózden ǵayıp boldı**. («Qıran») [7:20]; Bir úyde úsh balanıń **awzı birikpedi**. («Gúlzamze» ertegi) – Kempir, sen onnan **ǵam jeme**. [7:62]; Sol sawdagerdiń úyinde bayaǵı úlken háziret ullı pir, mına patsha atama qusaǵan patsha da kelip **bas qosqan eken**. («Opa sawdager» ertegi) [7:209]; Bulardıń **barmaǵan jeri, baspaǵan tóbesi qalmadı. Bir qasıq qanımnan keshseń**, aytayın, taqsır, – dedi. («Qulamet tóre» ertegi) [7:9].

Bunda kózden ǵayıp bolıw frazeologizmi birden, tez, kózdi ashıp jumǵansha joq bolıp ketiw mánisin ańlatqanda zattuń, personajdıń xarakterine, ózgesheligine, sıyqırılı ya káramatlı qásiyetine baylanıslı bolıp, soǵan sáykes qollanıladı. awzı birikpedi – kelispedi, urıstı, jánjellesti; ǵam jeme – uwayımlama, qayǵırma; bas qosıw frazeologizmi eki túrli mánide – jıynalıw, jámlesiw hám turmıs qurıw, shańaraq qurıw, barmaǵan jeri, baspaǵan tóbesi qalmadı – kóp izlew, izlep zer zebil bolıw; bir qasıq qanımnan keshseń – ápiw etseń, ruxsat berseń mánilerinde keledi.

Ayırım frazeologizmler kúsheytip kórsetiw, asıra siltew mánilerine iye bolıp keledi. Qız terezeden qarasa, neshshe mın alaman jay salıp júrgen, **jerge-kókke sıymaydı.** («Abat batır» ertegi) [7:17]; Bul jerde oğada kóp degen máni ańlatadı.

Ulıwma, oy-pikirdi tásirli bayanlaw, obrazlı jetkerip beriw, tereń, astarlı mánilerdi ańlatıwda frazeologizmler xalıq tiliniń ájayıp sóz gáziynesi bolıp, xalıq tilinde awız eki túrde dóretilgen frazeologizmler awız eki túrde dóretilgen xalıq ádebiyatında tiykarǵı qural xızmetin atqaradı.

Juwmaqlap aytqanda folklorlıq dóretpelerdiń bir túri sıpatında ertekler tilindegi frazeologizmlerge tallaw jasaw olardıń kórkemlik áhmiyeti, xızmeti kúshli ekenligin kórsetedi. Frazeologizmler oy-pikirdi ıqsham, tásirli jetkerip beriwge xızmet etedi, ertekler tiliniń ózine tán frazeologiyalıq ózgesheliklerin belgileydi. Bunday frazeologizmlerdi ilimiy kóz-qarastan arnawlı izertlew, búgingi dáwir áwladlarına tolıq jetkeriw, úyretiw, túsindiriw, olardıń ayırımlarına túsiniw beriw, kelip shıǵıw dereklerin úyretiw, ertekler tiliniń frazeologiyalıq sózliklerin dúziw hám baspadan shıǵarıw tek til bilimi ushın emes, basqa da gumanitar pánlerdi bir tutas túrinde úyreniw ushın da zárúrli teoriyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da úlken áhmiyetke iye.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов. Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис: "Билим", 1994.
2. Смағулова Г.Қазақ фразеологиясының қазіргі ғылыми парадигмалары.– Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Хабаршысы, 2012, № 1.44-47-бетлер./Электрон ресурс/
3. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. Самарқанд, СамДУ нашри, 2013.23,72 бетлер.
4. G'ulomov .A. O'zbek tili frazeologiyasi. — Toshkent, 2005.
5. Yusupova .B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. – Tashkent: Tafakkur bo‘stoni, 2020.
6. .Айназарова. Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис. Қарақалпақстан.2020.
7. Қарақалпақ фольклоры . 67-76 . Қарақалпақстан . баспасы Нөкис 1977